

В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий, О.В. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЦИТАДЕЛІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ У 2008 р.

The results of the research of archaeological monuments within the protected areas of Baturyn State Historic and Cultural Preserve «Hetman's Capital» in 2008 are published in the paper.

Міжнародна українсько-канадська експедиція ІА НАНУ та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі співробітників Канадського Інституту Українських Студій та Торонтського університету продовжила 2008 р. дослідження археологічних пам'яток в межах охоронних зон Батуринського державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», що тривали тут у 1995—1997 та 2001—2007 рр.

Основний обсяг робіт у сезоні 2008 р. припав на Цитадель Гетьманської столиці (рис. 1). Згідно проекту відтворення загального вигляду Батуринської Цитаделі доби І. Мазепи, розробленого Інститутом УкрНДІпроектреставрація, відбудові підлягали оборонні споруди (рів з напольного боку, міст через нього до надбрамної в'їзної вежі, дерев'яні стіни з напольного боку, гострокіл по краю тераси з боку річки і північна та південна «глухі» башти), гетьманський палац, скарбниця, колодязь і Замкова Воскресенська церква (рис. 2). Топографічні умови та наявність будинку школи-інтернату зумовили відхилення реконструйованого рову в південній частині городища від його справжньої траєкторії на кілька десят метрів, завдяки чому в розкопах 28—31 досліджено рештки конструкцій оборонних стін та перекритих ними об'єктів різних епох. Особливий інтерес з-поміж них становлять залишки котловану слов'янського житла середини I тис. (розкоп 28) підпрямокутних обрисів (5,25 × 4,8 м), орієнтованого кутами за сторонами світу й заглибленого в материк на 0,2—0,27 м. У центрі споруди виявлено стовпову яму з діаметром 0,35 м і глибиною 0,47 м.

У заповненні житла зібрано уламки грубих ліпних горщиків, фрагменти трьох керамічних біконічних прясел та уламок точильного бруска. За попередніми спостереженнями, житло датується V—VI ст. (колочинська культура). Неподалік нього, в розкопі 30, досліджено рештки горну XVII ст., в якому виплавляли кольоровий метал, та зернові ями великих розмірів, а також зафіксовано сліди конструкцій клітей з вертикально вкопаних колод.

На ділянці в'їзної вежі напрямок відновлюваного рову повністю збігся з частиною рову гетьманського часу (1669—1708 рр.). Ширина гетьманського рову становила тут 10—11 м, глибина 7,0—7,5 м від рівня сучасної поверхні. Нижня частина заповнення рову зберігає високий рівень вологості, завдяки чому законсервувалися природним чином дерев'яні палі, якими були обкладені стінки рову (щільно поставлені обабіч та тонкі колоди, діаметр до 0,25 м), що збереглися на висоту до 2 м, а тлін фіксувався до висоти близько 3 м (рис. 3). Для обкладки північної (напольної) стіни рову використано дуб, на стінах з боку фортеці — окрім дуба, сосну та клен.

У середній частині заповнення рову, навпроти місця, де існувала в'їзна вежа, розчищено три потужних дубових підтесаних стовпи з діаметром до 0,4 м, розташованих на відстані 1,75—2,0 м один від одного, що являли собою опори мосту з фортеці до цитаделі завширшки близько 3,7—4,0 м. Загальна зафіксована в розкопах довжина гетьманського рову становить понад 120 м. Серед численних знахідок із заповнення рову відзначимо писанку зі справжнього курячого яйця з геометричними орнаментами, виконаними сіро-блакитною фарбою.

Розкоп 23 (5 × 7 м) був розбитий на місці майбутнього спорудження кам'яної скарбни-

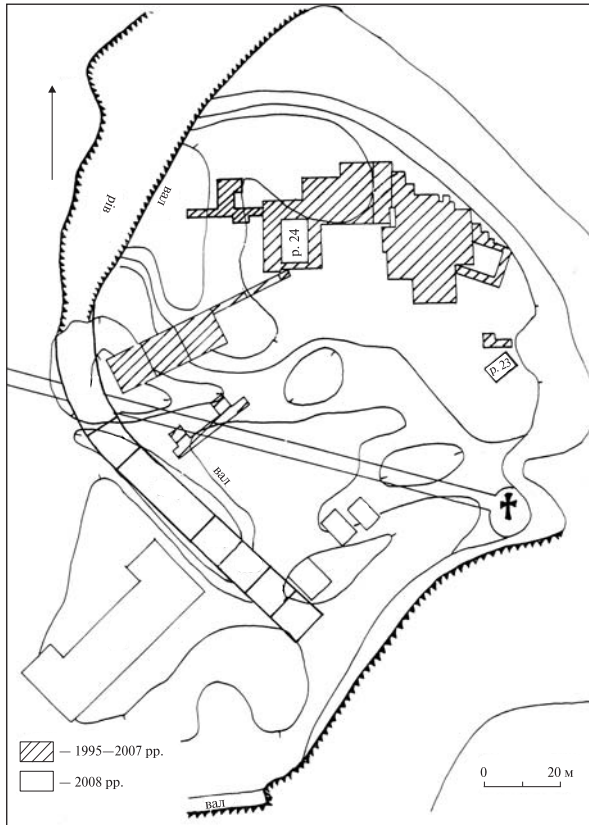

Рис. 1. Батурин. План-схема розкопів 2008 р. на Цитаделі

ці, відомої на Цитаделі за листуванням І. Мазепи, описами 1726 р. та малюнком Т.Г. Шевченка. У розкопі на рівні материка виявлено два житла першої половини XVII ст., розташовані поряд, та ділянку давнього рову (можливо, роменського часу), що відокремлювала стрілку мису Замку (на довжину 4,5 м і ширину до 1,1 м, глибина в межах розкопу сягає 0,7 м нижче від рівня материка).

Південне житло (споруда 1) мало розміри $3,75 \times 3,80$ м і глибину 0,4 — 0,5 м від материка та заглиблення в центральній частині до 0,75 м завбільшки $2,4 \times 2,6$ м. У західній частині житла виявлено дві печі, розташовані на відстані 0,45 м одна від одної, що заходять під материкову стінку у вигляді підбою підпрямокутної форми. Черені печей мають розміри $1,2 \times 0,5$ — $0,65$ м. Конструкція стін житла була складною, від неї в котловані знайдено 15 стовпових ям різного розміру.

Північне житло (споруда 2) розташоване за 0,7 м від попереднього і досліджене частково ($4,7 \times 2,6$ м, глибина 0,75 м). У західній частині фіксується піч, черень якої виходить на приступку (довжина 2,3 м, ширина 0,5 м) і має продовження у вигляді підбою під материкову стінку котловану. Черень мав розміри $0,45 \times 0,7$ м.

Рис. 2. Батурин. Макет відтворення Цитаделі (Інститут УкрНДІпроектреставрація)

Рис. 3. Дерев'яні конструкції в придонній частині північної ділянки рову Цитаделі

У південній стінці котловану викопано підбій (заготовку під піч, розміри $0,5 \times 0,8$ м), не випалений, оскільки піч жодного разу не використовувалась. У котловані зафіксовано стовпові ями та рівчак від конструкції стін. Обидві споруди загинули в пожежі (скоріш за все, 1648 р.), після чого їх котловани були закидані материковою глиною.

У північному куті розкопу частково досліджено котлован ями 2 завглибшки до 0,65 м від рівня материка, в заповненні якої містилися уламки цеглин XVII — початку XVIII ст. (можливо, залишки гетьманської скарбниці).

Розкоп 24 було закладено на місці реконструкції замкової Воскресенської церкви, у північній частині майданчика городища. Археологічними дослідженнями, проведеними на цій ділянці 2001 р. (розкоп 6), 2002 р. (розкоп 7) та 2003 р. (розкоп 10), відкрито численні поховання на цвинтарі Воскресенської церкви XVII — початку XVIII ст. У розкопі 24 виявлено нові поховання (112—123), здійснені за християнським обрядом, орієнтовані головою на південний захід. В окремих випадках спостерігається перекриття дитячими похованнями (верхній горизонт цвинтаря — могили жертв погрому 1708 р.) поховань дорослих (нижні горизонти).

Під похованнями виявлено групу з дев'яти ям господарського призначення. Усі вони впу-щені в материковий ґрунт (щільний сугли-нок) на глибину від 0,15 м до 0,80 м і мали в діаметрі від 0,80 до 2,50 м. Посеред цієї гру-пи була яма 4 майже квадратної в плані форми (2,50 × 2,75 м), завглибшки близько 0,6 м, що в центрі мала округле заглиблення з діаметром 1,9 м і глибиною 0,20 м. Стінки ями мають слі-ди тривалої дії вогню, а в її заповненні виявле-но скупчення глиняних вальків конічної фор-ми, прикрашених ямками у верхній частині (вірогідно, деталі верхньої частини вогнища). Можливо, відкритий комплекс є рештками житла юхнівської культури VII—I ст. до н. е., на користь чого побічно можуть свідчити і чис-ленні знахідки кісток тварин зі слідами харчо-вого використання та уламки ліпних горщиків раннього залізного віку.

Після проведення археологічних робіт по всій площі розкопу зафіксовано неушкодже-ний материк, в який до глибини понад 4 м був впушений котлован під нижній поверх (кост-ницю) майбутньої церкви. Рясні весняні дощі наприкінці квітня 2008 р. призвели до просі-дання материкового ґрунту на місці підземного

ходу — вилазки XVII ст. — у північно-західному напрямку (в бік мису, утвореного краєм тераси та ровом Замку). Дослідження по трасі вилаз-ки в межах котловану дозволили виявити дно ходу на глибині 7,1 м від рівня сучасної поверх-ні і зафіксувати його ширину (1,2 м) та висо-ту (2,05 м) у замиві ближче до початку вилазки в потаємному приміщенні (скоріш за все, під-валі), що розташовувалося поряд з котлованом майбутньої церкви і частково досліджувалося в розкопах 10 (споруда 24, 2003 р.) та 22 (2006 р.). У східній стінці котловану вдалося простежити продовження ходу на відстань понад 9 м; далі прохід по трасі вилазки було призупинено че-рез загрозу обвалу.

На території Замку та Фортеці також прово-дилися охоронні роботи в місцях берегоукрі-плення. Дослідження охопили понад 200 м по краю тераси та рівчаків і дозволили зафіксувати залишки рову, виявленого в розкопі 23 і запо-вненого до глибини 2 м сміттям XX ст., та рову юхнівської культури (ближче до пам'ятного хреста) з аналогічним заповненням. На краях тераси фіксувалася також забудова XVII ст. та північно-східна ділянка цвинтаря Воскресен-ської церкви XVII — початку XVIII ст.

